Pranas Kniūkšta
Lietuvių kalbos institutas

NUO DAIKTAVARDŽIO *VIRŠUS* IKI PRIELINKSNIO *VIRŠ*

Bendrinė kalba turi įvairių paribio reiškinių. Jų nuotolis nuo bendrinės kalbos centro gali būti didesnis ir mažesnis, be to, jų santykis su bendrinės kalbos normomis gali kisti. Kai kurie gyvosios kalbos reiškiniai, kaip antai dviskaita, iš dalies ir einamasis vidaus vietininkas, pamažu pasitraukia iš bendrinės kalbos arba dirbtinai iš jos stumiami.

Tačiau dažnesni priešingi atvejai, kai klaidomis laikyti dalykai eina į bendrinę kalbą ir čia plinta. Vienas iš tokių reiškinių yra prielinksnis *virš*. Kurį laiką klajojęs, iš dalies ir dabar tebeklaidžiojantis bendrinės kalbos normų pakraščiais, jis pamažu braunasi į norminę vartoseną. Šio prielinksnio reikalus painioja vartosenoje pasitaikanti keleriopa jo reikšmė. Jis rodo buvimą ant ko, tiksliau sakant, ne šiaip ant ko, o kiek aukščiau, t. y. viršum ko nors, pvz.: *virš namo, virš medžių* (vietos reikšmė); gali reikšti ko nors aukštesnį laipsnį ir kiekio viršijimą, pvz.: *virš šimto, virš metro* (viršijimo, arba perviršio, reikšmė). Pasitaiko ir tokių atvejų, kur jis vartojamas kaip prieveiksmis, kuriuo mėginama nusakyti pirmesnį buvimą ar paminėjimą, pvz.: *virš minėtas* (lyginamoji laiko reikšmė).

Pirmoji šio prielinksnio reikšmė, taigi ir pats prielinksnis, bendrinėje kalboje jau seniau įteisintas – dabar sunkiai ir įsivaizduojame, kad jis galėtų kelti kokių abejonių. Pirmesnio buvimo reikšmė atmetama be išlygų, bent kiek normalesnėje kalboje tokios vartosenos beveik nepasitaiko. Bendrinės kalbos paribyje yra likusi antroji prielinksnio *virš* reikšmė, t. y. tie atvejai, kai šiuo prielinksniu nusakomas kiekio ar mato perviršis. Kad ši jo reikšmė paribinė, rodo dabartinės kalbos vartosena ir tarmių faktai. Kartais tai pripažįsta ir kalbos veikalai, šią reikšmę pateikdami kaip tarminę (LKG II 610; Valiulytė KK 12 18–19) arba kaip bendrinei kalbai neteiktiną, bet ne kaip klaidą (KPP_1 310; KPP_2 349–350; Šukys LKLP 535–536). Tačiau visiškai pripažinti šią prielinksnio *virš* reikšmę ir ją teikti bendrinei kalbai niekas nedrįsta, nesiryžta net tie, kuriems ji neatrodo smerktina.

Taip yra dėl kelių priežasčių. Pirma, tokio prielinksnio nepripažino ir jį taisė Jonas Jablonskis. Antra, nuo Jablonskio laikų iki

mūsų dienų ją taisė daugelis kalbininkų, nepripažino daugelis norminių kalbos veikalų, jo taisymo tradicija turi vos ne šimtą metų. Ir trečia, ši prielinksnio *virš* reikšmė laikoma iš rusų kalbos paimtu vertiniu.

Šio prielinksnio ir jo vertinimo istoriją pamėginsime apžvelgti iš eilės ir kiek plačiau, kartu apimdami ir kitus jam giminiškus reiškinius. Tokia visų pirma yra prielinksnį *virš* atitinkanti darinių pirmoji dalis *virš-*, pvz.: *viršplotis, viršnorminis*. Žodynuose ji laikoma sudurtinių žodžių dėmeniu ($DŽ_2$ 944; $DŽ_3$ 938; LKŽ XIX 606), bet iš tikrųjų veikiau yra priešdėlis, panašus į priešdėlį *ant-*, plg. *antžmogis* ir *viršžmogis*. Tai pripažįsta ir akademinė „Lietuvių kalbos gramatika“, žodžio *viršplaninė* pirmąją dalį ji laiko priešdėliu (LKG I 591).

Sprendžiant iš Jablonskio raštuose įdėto „taisomų kalbos klaidų sąrašo“ (R V 279–280), prielinksnį *virš* Jablonskis yra taisęs 24 kartus (sąraše minima 18 puslapių, keturiuose iš jų taisyta po du, vienąme – tris kartus). Kadangi ir dabar daugiausia remiamasi Jablonskiu, pateikiame visus jo taisytus atvejus ir (po brūkšnio) visus taisymus. Daugiausia, net 17 kartų, taisomas prielinksnis *virš*, pavartotas lyginamąja viršijimo reikšme:

1. *Mokėjo virš 20 rublių* (IV 68) – *20 rublių su viršum, per 20 rublių, daugiaus per 20 rublių, daugiaus kaip (ne) 20 rublių* (73);
2. *... turi žemės virš šimto dešimtinių* (IV 68) – *daugiaus per šimtą dešimtinių, daugiaus kaip (ne) šimtą dešimtinių* (73);
3. *Buvo pasirašę virš 500 žmonių – 500 su viršum žmonių, per 500 žmonių, daugiau ne 500 žmonių* (IV 93);
4. *Iš 40 knygas leidžiamųjų firmų virš 30 žydiškos – per 30 (30 su viršum) yra žydų rankose* (IV 127);
5. *Nužudė virš 100 žmonių – per šimtą (šimtą su viršum) žmonių* (IV 129);
6. *Čia yra virš dešimties firmų – per dešimtį (dešimtis su viršumi), daugiau kaip 10* (IV 129);
7. *Atmosfera siekia virš 200 varstų į aukštį* (IV 224) – *yra per 200 varstų aukštumo* (228);
8. *Jis parašė virš dvidešimt raštų* (IV 237) – *per dvidešimt raštų (dvid. raštų su viršum)* (238);
9. *... gamtoj yra nemaža (virš 30 000) augalų* (IV 259) – *nemaža (per 30 000) augalų* (260);
10. *Gavo virš tūkstantį, daugiau tūkstančio – per tūkstantį, tūkstantį su viršum, daugiau kaip tūkstantį* (IV 302);

11. *Virš termino pralaikyta kalėjime – ilgiau nekaip turėjo būti* (V 30);
12. *Gerbė mane virš visų mano nuopelnų – daugiau kaip buvau nusipelnęs (daugiau kaip mano nuopelnai galėjo reikalauti ar leido)* (V 30);
13. *... neleis jūsų gundyti virš jūsų jėgų – gundyti daugiau nekaip jūs gundomi galit būti* (V 52);
14. *Norėjo daugiau šimto (virš šimto) litų gauti* – (Jablonskis šių pasakymų neištaiso, tik pateikia greta kitų „parvežtų iš Rusijos svetimybių“) (V 63);
15. *Dievas... yra virš kiekvienos būtybių rūšies – praneša kiekvieną būtybių rūšį (yra pranašesnis...)* (V 77);
16. *(Didysis mūsų darbas turi stovėti) virš tuščių partijinių užsimojimų* (V 138) – *turi mums daugiau už kitus (daugiau nekaip kiti) rūpėti*; dar pridėta: *Jis ir tave, rodos, praneša, viršija* (140);
17. *Viso šiame numery virš 40 iliustracijų* (V 138) – *Šitame puslapyj matote per dešimtį (daugiau kaip dešimtį) piešinėlių*; dar pridėta: *gavau dešimtį su viršum litų (su viršum dešimt litų, šimtą litų su viršum)* (140).

Penkis kartus pataisyti atvejai, kur prielinksnis *virš* reiškia vietos santykį:

18. *Sluoksniai virš jų sugulę* (IV 224) – *viršuj (viršum, ant) jų sugulę* (228);
19. *Išsikišusios virš briaunos dalys reikia nukirpti* (IV 224) – *išsikišusios už (iš) briaunos dalys* (228);
20. *Šalia lovos pas sieną klaupykla, virš kurios kryžius – ant kurios (viršuj kurios), kurios viršuje* (IV 333);
21. *Jo sielos garsus skleidžia jie virš kaimų ir laukų – skleidžia jie per kaimus ir laukus, kaimais ir laukais* (V 9);
22. *... kyla virš medžių* – (pateikta prie klaidų, bet taisymo nėra) (V 115).

Dviem atvejais taisomas prielinksnis *virš* turi ankstesnio paminėjimo reikšmę:

23. *Virš minėti principai – minėtieji principai* (V 73);
24. *Taigi iš virš išdėstyto galima padaryti išvadą* (V 159) – *iš to, kas aukščiau išdėstyta (iš išdėstyto aukščiau dalyko)* (162).

Iš esmės toks yra dar vienas atvejis, tik ten *virš-* parašytas ne kaip prielinksnis, o kartu su dalyviu: *Iš viršaprašytų ligos žymių* (V 159) –

aprašytieji, minėtieji (aukščiau aprašytieji, čia aprašytieji) ligos požymiai (161).

Matome, kad Jablonskis klaidomis laikė ir taisė visus, visomis reikšmėmis vartojamus, prielinksnius *virš*, net ir tuos, kurie reiškia vietos santykius ir dabar visų laikomi norminiais. Prielinksnio *virš* jis iš viso nepripažino. Tai ne kartą yra nurodęs prie taisymų pridėtose pastabose. Prie viršijimo reikšmės taisymų tris kartus išnašose rašoma, kad tokio prielinksnio nežino gramatikos ir žmonių kalba: „Gramatikos nieko nežino apie prielinksnį *virš*“ (V 30); „M. Valančiaus tekste, kaip ir mūsų gramatikose, prielinksnio *virš* nėra“ (V 52); „Gramatika jokio supratimo neduoda mums apie žmonių kalbos (tautosakos) prielinksnį *virš*“ (V 140). Dabar gali atrodyti keistoka, kad tą mintį porą kartų pakartoja taisydamas vietos reikšme vartojamą šį prielinksnį, tik čia prideda, kad jis „mūsų rašytojams tėra žinomas“ (IV 333), kad „jis mūsų rašytojų iš kieno pirštų tėr ištrauktas“ (V 9).

Tą „žmonių kalbai ir gramatikoms nežinomą“ prielinksnį Jablonskis taiso labai įvairiai, dažnai greta pateikia po kelis pakaitus. Yra ir tipiškų pakaitų, ir pavienių, visai individualių taisymų. Kai kur (pavyzdžiui, 12 ir 13 taisymai) ir pats taisomasis prielinksnis pavartotas visai netipiškai, aiškiai negrabiai, paprastais pakaitais jo pakeisti neįmanoma. Svarbesni ir iškalbingesni yra būdingieji atvejai ir tipiškieji pakaitai.

Vietos reikšmės prielinksnio tipiškieji pakaitai yra prielinksnis *ant* ir prielinksniškai vartojamos daiktavardžio *viršus* formos *viršuj* ir *viršum*; jie pateikiami kaip sinonimai – vienas greta kito. Kaip sinonimas kartą (žr. 20 taisymą) pateiktas postpoziciškai pavartotas daiktavardžio *viršus* vietininkas *viršuje : ant kurios* / *viršuj kurios* / *kurios viršuje*.

Viršijimo reikšmės prielinksnis *virš* taisomas trejopais pakaitais. Dažniausias ir paprasčiausias iš jų – prielinksnis *per*. Jis pateiktas 10 kartų, visur eina su skaitvardžiais, t. y. rodo skaičiaus viršijimą. Antrasis tipiškas pakaitas – prielinksninė konstrukcija *su viršum*, einanti po skaitvardžio (7 atvejai); skaitvardžio pažymimas daiktavardis gali būti arba tarp skaitvardžio ir tos konstrukcijos (*20 rublių su viršum*), arba po jos (*šimtą su viršum žmonių*). Vieną kartą (17 taisymas) papildomai pridėtame pavyzdyje konstrukcija *su viršum* sinonimiškai (greta) pateikiama ir prieš visą skaitvardžio ir daiktavardžio junginį: *gavau dešimtį su viršum litų* / *su viršum dešimt litų*. Trečias dažnas, bet

ne visai tipiškas pakaitas – lyginamoji konstrukcija su prieveiksmiu *daugiau*; ne visai tipiška todėl, kad prie to prieveiksmio pridedami įvairūs papildomieji žodžiai. Iš jų dažniausios konstrukcijos – *daugiaus kaip* ir *daugiau nekaip* (pavartotos po penketą kartų). Po porą kartų greta kitų pakaitų teikiama *daugiaus ne* ir *daugiaus per* (sudurta iš pirmojo ir trečiojo pakaito), kartą teikiama net *daugiau už kitus*. Iš netipiškų taisymų įdomūs veiksmažodžiai *praneša* (15 taisymas) ir *viršija* (papildomas pavyzdys prie 16 taisymo).

Pakaitų įvairovė ir jų teikimas greta vienas kito rodo, kad Jablonskiui ne viskas atrodė paprasta ir lengvai sutvarkoma. Mūsų reikalui iš jo teiktų pakaitų įdomiausi tie, kurie turi žodžio dalį, sutampančią su prielinksniu *virš*, būtent: *viršuj, viršum (ko), (ko) viršuje; (kiek) su viršum, su viršum (kiek); viršija*.

Prie to, kas išdėstyta, reikia pridėti, kad Jablonskis taisė ir vedinius, turinčius priešdėlį (ar dėmenį) *virš-*, – jį keitė priešdėliu *ant-*. Jo raštuose taisyti daiktavardžiai *viršžmogis, viršžmogus, viršžmogysta* (V 5), būdvardžiai *viršgamtinis, viršprigimtinis* (V 27), *viršpajautinis* (V 74). Pagaliau Jablonskis įtariai žiūrėjo ir į žodį *viršaitis* (IV 132, 164).

Kitų žymiųjų kalbininkų nuomonė nebuvo tokia griežta ir aiški kaip Jablonskio.

Kazimieras Būga, sprendžiant iš jo raštų rodyklės, nei prielinksnio *virš*, nei darinių su *virš-* nėra taisęs ir apie tai nėra rašęs. Kalbos praktikos požiūriu šis prielinksnis jam, matyt, nebuvo aktualus. Žodžiu, savo nuomonės Būga nėra išdėstęs, juo remtis negalime.

Juozas Balčikonis, rengdamas Jablonskio raštus, jo požiūrį, aišku, buvo išnagrinėjęs, bet neskleidė. Galima spėti, kad jam ne visai ir tepritarė. Jablonskio idėjas jis paprastai karštai gindavo ir nuolat primindavo, o apie prielinksnį *virš* to negalima pasakyti. Balčikonio raštuose jis niekur netaisytas. O svarbiausia, kad Balčikonis „Lietuvių kalbos žodynui“ iš tarmių yra užrašęs sakinių su tuo prielinksniu, turinčiu ir perviršio reikšmę (jie pateikiami toliau). Vadinasi, į šį prielinksnį žiūrėjo ne kaip į klaidą, o laikė tiesiog tarmės faktu.

Iš Antano Salio ir Prano Skardžiaus raštų matyti, kad jie smerkė darinius su dėmeniu *virš-*: Salys vedinius *viršgamtiškas, viršžmogiškas* priskiria prie „baidyklinių žodžių“ (R I 32); Skardžius ne visai vykusiu naujadaru laiko *viršžmogį* (RR I 602). Prielinksnio *virš* jie, rodos, atskirai nėra aiškinę. Savo nuomonę dėl šio prielinksnio jie išreiškė redaguodami „Kalbos patarėją“.

„Kalbos patarėjas“ (KP 138) pateisina prielinksnį *virš*, vartojamą vietos reikšme; aiškinama, kad jis sutrumpintas iš *viršui* ar *viršum*: *kregždės skraido virš (viršum) stogo*. Bet nurodoma, kad „visai svetimi mums yra tokie posakiai kaip *gavau virš šimto litų*“, t. y. tie, kurie reiškia perviršį; rašoma, kad jie išversti iš rusų kalbos. Taip pat, be aiškinimo, primenama, kad netinka *viršišdėstytas, viršminėtas.* Atskirais straipsneliais taisomi būdvardžiai *viršgamtinis, viršetatinis* (taiso – „antgamtinis, antetatinis“) ir daiktavardis *viršžmogis* (taiso – „antžmogis“). Reikia suprasti, kad visi vediniai su dėmeniu *virš-* yra prasti.

Naują žingsnį į prielinksnio *virš* pripažinimą žengė „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ pirmasis leidimas ($DŽ_1$ 950). Jame, pirma, įteisinama „sudurtinių žodžių dalis *virš-*, žyminti kokio nors mato, saiko ir pan. viršijimą“, duodami pavyzdžiai: *viršnorminis, viršsąmatinis*. Atskirais straipsneliais dar pateikiami būdvardžiai *viršplanìnis, viršTarnýbinis, viršvalandìnis*, daiktavardžiai *viršnormis*, *viršpelnis, viršvalandžiai*. Bet įdomiausia, kad aiškindamas šių vedinių reikšmę $DŽ_1$ vartoja ir šios reikšmės prielinksnį *virš*, taigi praktiškai jį įteisina: *viršnòrminis* „atliekamas virš normos“, *viršplanìnis* „atliktas virš plano“, *viršvalandžiai* „virš normos dirbamas darbas“. Panašiai aiškinama ir prielinksnio *per* atitinkama reikšmė: *per* 7. „virš saiko, normos“, *per daug* „labai daug, virš normos“ ($DŽ_1$ 572–573).

Žodyno antrasis leidimas ($DŽ_2$) iš esmės laikosi ankstesnio leidimo nuostatų, bet turi ir šiokių tokių pakeitimų. Deja, jie buvusių nenuoseklumų nepanaikino, o pridarė dar ir naujų. Antai prie prielinksnio *virš* nurodyta tik vietos reikšmė („aukščiau, viršum“), o pateikta ne tik vietos, bet ir viršijimo reikšmės pavyzdžių: *Jam jau virš puskapio metų. Toks darbas virš mano jėgų* ($DŽ_2$ 944). *Viršnorminio* ir *viršvalandžių* reikšmė aiškinama be prielinksnio *virš* („atliekamas, viršijant normą“; „darbas, dirbamas po nustatytų darbo valandų“), o *viršplaniniam* kitokio aiškinimo nerasta (palikta „atliktas virš plano“). Sudurtinių žodžių dalis *virš-* aptarta kaip ir pirmajame leidime, bet atskirais straipsniais pateikti ne visai tie patys vediniai: atsirado *viršlaikis, viršplotis*, pridėtas *viršžmogis* su nuoroda žr. *añtžmogis*, nuoroda žr. *añtpelnis* pridėta prie *viršpelnio*. Vadinasi, *viršlaikis, viršnormis, viršplotis, viršvalandžiai* – įteisinti, *viršpelnis* – nepageidautinas, *viršžmogis* – taisomas.

Maždaug kaip „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ elgiasi ir „Kalbos praktikos patarimai“ (KPP_1 310). Tikra klaida *virš* laikomas tada, kai vartojamas prieveiksmio „anksčiau“ reikšme: *Teigi-*

mas prieštarauja virš (=anksčiau) minėtiems liudytojų parodymams. Apie prielinksnį *virš*, reiškiantį „kiekio ar skaičiaus viršijimą“, rašoma „geriau nevartoti“, t. y. tie atvejai nepageidautini, bet klaida nelaikomi. Papildomoje nuorodoje du atvejai be išlygų pateikiami kaip vartotini: *Teko padirbėti virš normos. Fabrikas gamina produkciją virš plano*. Kaip klaidos pateikiami trys vediniai su dėmeniu *virš*: daiktavardžiai *viršpelnis* ir *viršžmogis* ($DŽ_2$ įdėti su nuoroda *žr.*) ir žodyne neminimas būdvardis *viršgamtinis*. Kiti tokie vediniai prie klaidų nevardijami. Tokie pat ir antrojo leidimo (KPP_2 349–350) patarimai, skiriasi tik kai kurios formuluotės, detalizuojama reikšmė.

Taigi neigiamas prielinksnio *virš* ir jį atitinkančio priešdėlio vertinimas pamažu švelnėjo, norminamieji veikalai jiems darėsi vis pakantesni. Prieš tokią kryptį stojo „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ trečiasis leidimas ($DŽ_3$ 938–939) ir naujieji jo rengėjai. Jame prielinksnio *virš* perviršio reikšmė be išlygų ir aiškinimų pateikta kaip neteiktina. Bet „tvarka daroma“ tik iš dalies. Tokios reikšmės žodžio dėmuo *virš-* pripažįstamas kaip norminis ir pateikiamas kartu su jo vietos reikšme. Pateikti beveik tie patys perviršio reikšmės vediniai kaip ir antrajame leidime, tik praleistas *viršlaikis*, o pridėtas *viršgarsìnis*; prie *virštarnýbinis* prirašyta nuoroda žr. *liktìnis*, o su nuoroda žr. buvęs *viršžmogis* padarytas neteiktinas: *viršžmogis* ntk. = *antžmogis*.

O kaip atrodo **perviršio reikšmės žodžių realioji vartosena**?

Apie vedinius su *virš-* šį tą galima spręsti iš žodynų ir kitų kalbos veikalų. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ įvairiuose leidimuose iš viso minimi šeši tokie būdvardžiai: *viršgarsìnis, viršnòrminis, viršplanìnis, viršsąmatìnis, virštarnýbinis, viršvalandìnis* ir šeši daiktavardžiai: *viršlaikis, viršnormis, viršpelnis, viršplotis, viršžmogis, viršvalandžiai*. Jie, ir įteisintieji, ir neteikiamieji (*viršpelnis, viršžmogis*), aišku, paimti iš vartosenos. Pusę jų randame „Dažniniame dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodyne“, kur pateikti žodžiai iš XX a. pabaigos raštų: *viršnorminis* (pavartotas 1 kartą), *viršplaninis* (3 x), *viršvalandinis* (6 x); *viršlaikis* (1 x), *viršpelnis* (7 x), *viršvalandžiai* (5 x). Randame ir šešis naujus, neminimus DŽ: *viršempirinis* (1 x), *viršlimitinis* (1 x), *viršnormatyvinis* (5 x), *viršvoltažis* (1 x – pateiktas kaip būdvardis); *viršmilžinė* (1 x – bet panašios reikšmės *viršžmogio* nėra), *viršsvoris* (8 x). Taigi tokių vedinių nėra daug, ir tie patys nedažnai tevartojami. Bet atitinkami priešdėlio *ant-* vediniai

dar retesni. Dažnumų žodyne yra tik *antgamtinis* (7 x) ir *antgamtiškas* (1 x), *antpelnis* (1 x), *antsvoris* (1 x).

Apie prielinksnio *virš* vartoseną spręsti dar sunkiau. Dažnumų žodynas nurodo, kad jis rastas 145 šaltiniuose, iš viso pavartotas 224 kartus, bet neaišku, kiek iš jų reiškia vietą, kiek perviršį. Beje, prielinksnis *ant* daug dažnesnis – rastas 522 šaltiniuose, pavartotas 1673 kartus, bet irgi neaišku, kiek iš jų yra viršijimo reikšmės.

Raštuose viršijimo reikšmės prielinksnis *virš* negali būti dažnas, nes kaip neteiktino čia jo nepraleidžia redaktoriai. Kad šnekamosios kalbos vartosenoje (ir neredaguotuose raštuose) jis neretas, rodo dažni jo taisymai. Antai Jono Šukio „Lietuvių kalbos linksniuose ir prielinksniuose“ tokių nepageidautinų pavyzdžių prirašyti net du puslapiai (LKLP 535–536).

Perviršio reikšmės prielinksniui *virš* ir vediniams su žodžio dalimi *virš-* nemažai vietos skirta akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ devynioliktame tome (LKŽ XIX). Pateikiama apie 40 tokių vedinių, paimtų iš įvairių žodynų ir enciklopedijų, šiek tiek iš raštų (rš.) ir spaudos (sp.). Iš tarmių nėra nė vieno tokio vedinio pavyzdžio. Parodoma, kad tai naujas, tarmėse nežinotas ir tik rašomojoje kalboje atsiradęs reiškinys. Žodynas žodžių dalį *virš-* iškelia atskiru straipsniu (LKŽ XIX 606), nurodo, kad ji žymi „kokio nors mato, saiko viršijimą“, duoda du tokius pavyzdžius – *viršnorminis* ir *viršplotis* (yra dar ir *viršpamatis*, bet pagal reikšmę jis čia netinka, nes rodo ne mato ar saiko viršijimą, o vietos santykį).

Kaip reiškinį tokią žodžių darybą LKŽ pripažįsta, bet atskirus taip sudarytus vedinius vertina neigiamai, juos peikdamas net persistengia ir susipainioja. Iš viso kaip neteiktini (pažymėti kryžiuku) pateikiami apie 30 tokių žodžių, daugelis jų paimti iš įvairių žodynų, keturi net tokie, kurie kaip norminiai pateikti $DŽ_3$, būtent: *viršnormis, viršnòrminis, viršplanìnis, viršsąmatìnis*. Ar akademiniam Žodynui dera taisyti norminamąjį žodyną, keisti jo nustatytas normas, juo labiau, kad savo taisymą pamiršta ir patys taisytojai: atskiru straipsniu pateiktas *viršnòrminis* pažymėtas kryžiuku kaip netinkamas, o prie žodžio dalies *virš-* taisyklės jis pateiktas kaip tokios darybos pavyzdys.

Atskirais straipsniais kaip vartotini pateikti 9 tokie vediniai, iš jų 5 yra $DŽ_3$: *viršplotis, viršvalandžiai, viršgarsìnis, virštarnýbinis, viršvalandìnis*; 4 pridėti savi: *viršdarbis, viršvalandis* ($DŽ_3$ yra tik *viršvalandžiai*), *viršgaĩsis* (būdvardis), *viršesýbinis*. Galima tik spėlioti, kodėl

visiškai panašūs žodžiai vieni išteisinami, kiti nukryžiuojami. Kuo *viršplotis* ir *viršdarbis* geresni už *viršnormį* ir *viršlaikį*? Kodėl *viršgarsìnis, viršvalandìnis, virštarnýbinis, viršesýbinis* pateikti kaip tinkami, o *viršnòrminis, viršplanìnis, viršetātinis, viršsąmatìnis* – kaip nevartotinos slavybės? Elgiamasi formaliai ir paviršutiniškai: vedinys pateikiamas be paaiškinimų – jis savas, lietuviškas, bet pridedama santrumpa (sl.) – toks pat vedinys pasidaro nevartotinas. Betgi sunku suprasti, kuo *viršplanìnis* ir *viršetātinis* slaviškesni už *viršgarsìnį* ir *virštarnýbinį*.

Perviršio reikšmės prielinksnį *virš* akademinis Žodynas vertina be išlygų neigiamai. Ji pateikta kaip trečioji šio prielinksnio reikšmė ir pažymėta kryžiuku bei santrumpa (sl.), kuri reiškia, kad ši reikšmė laikoma slaviška. Toks jos vertinimas būtų suprantamas, jei būtų taikomas raštų ar dabartinės šnekamosios vartosenos atvejams („Kalbos patarėjas“ rašė, kad ji versta iš rusų kalbos). Bet Žodyne (LKŽ XIX 605–606) pateikti tarmių pavyzdžiai, paimti iš įvairiausių Lietuvos vietų – nuo rytų iki vakarų, iš šiaurės ir pietų: Dùsetų, Sālako (Zarasų r.), Subačiaus (Kupiškio r.), Kùktiškių (Utenos r.), Dotnuvõs, Krãkių (Kėdainių r.), Gruzdžių (Šiaulių r.), Išlaužo (Prienų r.), Gaũrės (Tauragės r.), Plaškių (Šilutės r.), Kulių (Plungės r.). Prie to sąrašėlio galima pridėti ir Druskininkus. Nors pavyzdžio iš ten nėra, bet kaip tokios vartosenos šaltinis nurodytas „Druskininkų tarmės žodynas“. Vienas pavyzdys yra iš Jono Basanavičiaus užrašytų pasakų. Du iš pateiktų pavyzdžių užrašyti Juozo Balčikonio: *Bus virš trijų vežimų šieno* (iš Dotnuvõs); *Miškas traukiasi virš pusę varsto* (iš Gaũrės).

Įdomu ir netikėta, kad pateikti keturi iš tarmių užrašyti sakiniai, kur tos reikšmės *virš* yra po linksnio, pvz.: *Penkiasdešimt virš kãpų supjovė* (Vilkavìškis). *Toną virš parsivežiau grūdų* (Balbiẽriškis). (Kiti du pavyzdžiai iš Gražìškių ir Krãžių.)

Tokia tarmių vartosena ir Balčikonio nuosaikus požiūris į ją leidžia perviršio reikšmės prielinksnį *virš* pripažinti kaip dabartinės lietuvių kalbos faktą. Užuot aklai smerkę, galėtume paieškoti jo atsiradimo ir plitimo priežasčių.

Pirmiausia reikia pasakyti, kad jis nėra prastesnis už tokia pat prielinksnio reikšme vartojamus žodžius *viršiau, viršiaus, viršu*, kurie LKŽ atskirais straipsniais pateikti be kryžiukų, t. y. netaisomi:

viršiaũ praep. su gen., žr. 2 *daugiau*: *Ans ten viršiaũ metų išbuvo* (Endriejãvas) (LKŽ XIX 609);

viršiaũs praep. su gen., žr. 2 *viršiau* 2: *Viršiaũs šimto kilometrų buvo eit* (Kybártai) (LKŽ XIX 609);

viršù praep. su gen., žr. 2 *virš* 3: *Ar viršù trisdešimt metų tarnavo* (Pociūnẽliai) (LKŽ XIX 617–618).

Kaip tokios reikšmės prielinksnis vartojamas daiktavardžio *viršùs* septintosios (perviršio) reikšmės kilmininkas: *Viršaus šimto žmonių susodina* (Šakiaĩ) (LKŽ XIX 635). Keturioliktajame LKŽ tome (XIV 249) pateiktas prieveiksmis *suvirš* irgi gali būti vartojamas kaip perviršio reikšmės prielinksnis: *Suvirš septyniasdešimt metų turiu* (Varėnà).

Sunku suprasti, kodėl šie prielinksnių reikšmės žodžiai ir prielinksnis *virš* vertinami skirtingai. Pagal reikšmę jie visiškai tapatūs. Galima paieškoti ir jų **kilmės ryšių**, ir apskritai jų **ryšių su kitais giminiškais žodžiais**. Akivaizdu, kad minimi naujybiniai prielinksniai yra atsiradę iš prieveiksmių. Prielinksnėdami prieveiksmiai patiria du pokyčius: prisišlieja prie daiktavardžio ir atsiduria prieš jį. Tokį jų prielinksnėjimą matome iš LKŽ pateiktų pavyzdžių sugretinimo: *Šimtą metų viršiau turėjo* ir *Ans ten viršiau metų išbuvo* (LKŽ XIX 609); *Dvidešimt metų, viršiaus, kaip anie gyvena* ir *Viršiaus šimto kilometrų buvo eit* (LKŽ XIX 609); *Viršaus gavo tris skatikus* ir *Viršaus šimto žmonių susodina* (LKŽ XIX 635); *Nebejaunas, gal jau penkiasdešimt suvirš turi* ir *Suvirš septyniasdešimt metų turiu* (LKŽ XIV 249). Tiktai prielinksnį *viršu* atitinkančio prieveiksmio nepavyko rasti.

Bet prieveiksmių prielinksnėjimas minėtais dviem pokyčiais gali nesibaigti. Naujybiniai prielinksniai dar linksta ir trumpėti, todėl visiškai įmanoma, kad prielinksnis *virš* yra (arba gali būti) suprantamas kaip minėtų ilgesniųjų atitikmenų trumpinys. Į jį galima žiūrėti ne šiaip kaip į naujovę, o kaip į kalbos raidos rezultatą. Jei vietos reikšmės prielinksnis *virš*, kaip teigia „Kalbos patarėjas“, „yra sutrumpintas iš *viršui* ar *viršum*“, tai jo viršijimo reikšmės raiška gali būti sutrumpinta iš *viršiau, viršiaus* ar *perviršˮ*. Prielinksnį *virš* kaip trumpinį leidžia įsivaizduoti tokios analogijos: *vidury(je) ko – vidur ko; aplinkui ką – aplink ką; priešais ką – prieš ką*; panašiai: *viršuj(e) ko – viršui ko – virš ko; viršum ko – viršu ko – virš ko; viršiau ko – virš ko; su viršum ko – suvirš ko – virš ko*.

Kaip papildoma perviršio reikšmės prielinksnio paskata galėjo būti lengviau atsiradusi šio prielinksnio vietos reikšmė. Kad prielinksnis *virš* gali turėti vietos ir perviršio reikšmes, nėra kokia išimtis ar netikėtumas. Abiem tomis reikšmėmis vartojamas ir jo sinonimas

viršiau – plg. *virš, viršiau namo* ir *virš, viršiau šimto*. Pagaliau ir daiktavardis *viršus*, iš kurio prielinksniai (per prieveiksmius) yra išsiritę, gali reikšti ir vietą ant ko nors, ir perviršį. Abi tas reikšmes gali turėti ir kitų kalbų atitinkami prielinksniai. Latviai savo dabartinės kalbos žodyne (Latviešu valodas vārdnīca, 1987, p. 863) taip pateikia prielinksnį *virs*. Galbūt tai irgi naujas dalykas ir ne argumentas. Tad galima priminti patikimesnius abiem reikšmėmis vartojamus vokiečių k. *über*, anglų k. *abóve* ir *over*.

Nuėjęs kelią nuo daiktavardžio *viršus*, prielinksnis *virš* gali žengti dar vieną žingsnį priekin – kaip ir kiti prielinksniai, jis gali virsti priešdėliu *virš-*. Toks priešdėlis yra išvestinių žodžių pirmoji dalis. Ji irgi gali būti ir vietos, ir perviršio reikšmės, taigi atitinka prielinksnio reikšmes, plg. *viršduris – virš durų, viršplotis – virš ploto*. Abiejų formų vietos reikšmė vertinama vienodai, abi yra įteisintos. Vienodai reikia elgtis ir su abiem perviršio formomis, – kadangi pripažįstamas, kad ir su išlygomis, toks priešdėlis, negalima laikyti klaida atitinkamo prielinksnio. Nieko nekeičia ir tai, kad tas priešdėlis vadinamas žodžio dalimi ar dėmeniu, vis tiek jis atitinka prielinksnio reikšmę. Nenuoseklu ir nelogiška *viršplotį, viršlaikį, viršvalandžius; viršplanìnį, virštarnýbinį, viršvalandìnį* pateikti kaip norminius žodžius, o prielinksnines konstrukcijas *virš ploto, virš laiko, virš plano, virš tarnybos, virš valandos* laikyti klaidomis.

Viršijimo reikšmės prielinksnį *virš* ir su juo sudarytas prielinksnines konstrukcijas paremia šaknį *virš-* turintys panašios reikšmės žodžiai: perviršio reikšmę turintis daiktavardis *viršus* ($DŽ_3$ – trečioji, LKŽ XIX – septintoji reikšmė); tai reikšmei nusakyti vartojamas daiktavardis *perviršis* ir veiksmažodis *viršyti* (plg. *viršyti normą, viršnormis, virš normos*), daiktavardžiai *viršìlà, viršáitis, viršininkas, viršenýbė*, būdvardžiai *viršèsnis, viršiáusias* ir kt.

Prielinksniui *virš* ginti, kaip matome, yra įvairių aplinkybių ir sumetimų, o jam pasmerkti pateikiamas, galima sakyti, vienas argumentas – kad tai rusybė (ar slavybė). Jam atsirasti ir plisti rusų kalba iš tikrųjų galėjo padėti, bet tai nėra tiesiogiai iš rusų kalbos paimtas reiškinys – su atitinkamu rusų kalbos prielinksniu jis nesutampa. Rusų kalba vietai ir viršijimui nusakyti turi skirtingus prielinksnius: *над* – vietai (*над полями*), *сверх* – viršijimui (*сверх плана*). Mes elgiamės kitaip – abiem atvejams turime *virš* ir jį pasidarėme ne pagal rusų kalbos pavyzdį; rusų kalbos *сверх* atitiktų mūsų *suvirš*. Panašumo, kaip matome, lengviau rasti su vokiečių ir anglų kalba.

Daugelis konkrečių šio prielinksnio (ir priešdėlio) vartosenos atvejų, žinoma, yra rusų kalbos vertiniai ir lietuvių kalbai netinka. Bet tai nereiškia, kad jis, kaip reiškinys, kertasi su lietuvių kalba ir be išlygų jį galima pasmerkti ir priskirti prie klaidų. Panašių dalykų, kai reiškinys iš esmės pripažįstamas, o atskiri jo vartosenos atvejai atmetami, turime nemažai. Akivaizdus toks pavyzdys: turime nemažai neteiktinų verstinių būsenos reikšmės vietininkų (*būklėje, formoje, galioje* ir pan.), bet pačią tokią vietininko reikšmę ir atskirus jo atvejus (*valioje, baimėje, santaikoje* ir pan.) vis dėlto pripažįstame. Atsižvelgiame į tokią jų vartoseną tarmėse. Panašiai reikia elgtis ir su viršijimo reikšmės prielinksniu *virš*.

Visas aplinkybes, susijusias su viršijimo reikšmės prielinksniu, **apibendrintai galima taip nusakyti:**

1. Nors viršijimo reikšmės prielinksnis *virš* yra naujas reiškinys, bet jis pasirodė esąs parankus ir kalboje palyginti greit ir plačiai paplito. Patekęs į tarmes jis pasidarė dabartinės kalbos faktas, kurio negalime lengvai nuneigti.

2. Buvęs griežtai neigiamas požiūris į šį prielinksnį ir vedinius su jį atitinkančiu priešdėliu pamažu švelnėjo. Toks prielinksnis iš pradžių pasirodė norminių veikalų žodžių aiškinimuose ($DŽ_1$ ir $DŽ_2$), paskui, tiesa su išlyga, ir pripažintas (KPP pateiktas ne kaip klaida, o su nuoroda „geriau nevartoti“). Sukti atgal nėra priežasčių ir reikalo.

3. Prielinksnį *virš* palaiko norminiuose veikaluose įteisintas tokios reikšmės priešdėlis ir atskiri įteisinti vediniai su juo. Pripažinę tokį priešdėlį, negalime griežtai smerkti jį atitinkančio prielinksnio.

4. Prielinksnis *virš* reikšmės ir kilmės ryšiais yra susijęs su žodžiais, turinčiais šaknį *virš-*, ir gali būti išvedamas iš tam tikrų šių žodžių formų. Jis yra atsiradęs kaip kalbos pokyčių padarinys, dar tolesnis rezultatas yra priešdėlis *virš*.

Išvardytosios aplinkybės neleidžia viršijimo reikšmės prielinksnio *virš* laikyti lietuvių kalbai nepriimtinu reiškiniu ir visus jo vartojimo atvejus be išlygų skirti prie klaidų. Tačiau verstinės konstrukcijos su juo ir paplitusi neigiamo vertinimo tradicija kol kas neleidžia jo pripažinti visiškai norminiu reiškiniu. Jį reikia laikyti ne visai įprastu, bet galimu normos variantu.

ŠALTINIAI IR SUTRUMPINIMAI

Dabartinės lietuvių kalbos žodynas: 1–2 leid., ats. red. J. Kruopas, Vilnius: Mintis, 1954 ($DŽ_1$), 1972 ($DŽ_2$); 3 leid., vyr. red. S. Keinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993 ($DŽ_3$).
Dažninis dabartinės rašomosios lietuvių kalbos žodynas. Aut. L. Grumadienė, V. Žilinskienė, Vilnius, 1998.
Jablonskio raštai 4–5. Red. J. Balčikonis, Kaunas, 1935 (R IV), 1936 (R V).
Kalbos patarėjas. Par. L. Dambrauskas, red. A. Salys ir P. Skardžius, Kaunas, 1939.
Kalbos praktikos patarimai. Sud. A. Pupkis, vyr. red. Z. Zinkevičius, Vilnius: Mokslas, 1 leid., 1976 (KPP_1), 2 leid., 1985 (KPP_2).
Lietuvių kalbos gramatika 1–2. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mintis, 1965 (LKG I), 1971 (LKG II).
Lietuvių kalbos žodynas 14, 19. Vyr. red. K. Ulvydas, Vilnius: Mintis, 1986 (LKŽ XIV); vyr. red. V. Vitkauskas, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999 (LKŽ XIX).
Salys A. *Raštai* 1: *Bendrinė kalba*, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1979.
Skardžius P. *Rinktiniai raštai* 1: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Par. A. Rosinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
Šukys J. *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai: vartosena ir normos*, Kaunas: Šviesa, 1998 (LKLP).
Valiulytė E. Kiekybės santykių reiškimas prielinksniais. – *Kalbos kultūra* 12, 13–19 (KK).

FROM THE NOUN *VIRŠUS* TO THE PREPOSITION *VIRŠ*

Summary

The preposition *virš* ('over, above') used in the meaning of excess has long been considered non-standard. However, the attitude towards its usage has gradually changed. Some utterances, like *virš normos, virš jėgų* ('above the norm, above one's powers, strength'), have found their place in dialects, they are also given in linguistic works. The preposition correlates with the standard prefix *virš-*. The preposition *virš* in its meaning and origin is related to the words with the root *virš-*, like *virš-us* ('top'), *virš-yti* ('to exceed').

The article concludes that the preposition *virš* is a result of language development and hence should be considered as secondary variant to the norm rather than language error.